

Yhdysmerkki ja kielenhuolto

Terho Itkonen on kirjoituksessaan »Kätevyyttä yhdysmerkin käyttöön» (Vir. 1988 s. 441–443) suositellut kielitieteellisessä tekstissä käytettäväksi seuraaventyypisiä kirjoitustapoja: »*ahven, hauki ja lahna* -sanoissa», »-o ja -u johtimet», »-oda- verbit», »-eda-, -edä- ja -ede- verbit». Sitä edellisessä Virittäjän vihossa ilmestyneessä kirjoituksessani »Täsmennyistä yhdysmerkkiä koskeviin sääntöihin» (Vir. 1988 s. 318–319) suositelin hiukan toisenlaisia kirjoitusperiaatteita.

Yhdysmerkin käyttö tuntuu kovin vähäpätöiseltä asialta, ja siksi koetin tiivistää sanottavani lyhyeen. Kun Itkonen nyt kuitenkin on seikkaperäisesti perustellut toisenlaista kantaa ja vedonnut myös kirjoitustapojen historiaan, näyttää tarpeelliselta minunkin käsitellä asiaa hieman perusteellisemmin ja asettaa se laajempiin yhteyksiin. Ehkei asia olekaan niin vähämerkityksinen kuin ajattelin.

Jo kolme ja puoli vuosikymmentä siten ilmestyi Virittäjässä (1953 s. 428–430) kirjoitukseni »Yhdysmerkkiä koskevasta uudistuksista». Siinä vastustin sellaisia esiintyneitä kirjoitustapoja kuin »*taipua* ja *taittaa* -verbiin», »saks. *Hain* ja ruots. *lund* -sanojen», »sekä -*nek* että *vehof* -muodoissa», »o ja e -äänteiden» ja suositelin mm. kirjoitustapoja »*taipua-* ja *taittaa-*verbit», »o- ja e-äänteet», »*pa-* ja *pi-*tunnukset», »pro gradu -koe», »pro gradu- ja pro exercitio -kokeet», »pro gradu- ym. kokeet».¹ Kirjoituksen jäljessä oli kielilautakunnan hyväksymisestä kertova teksti: »Kokouksessaan 14.9.53 Suomen Akatemian kielilauta-

kunta hyväksyi edellä olevassa artikkelissa suositellut kirjoitustavat.» Mm. Martti Rapola, Lauri Hakulinen ja E. A. Saarimaa kuuluivat silloin kielilautakuntaan. Itse en silloin vielä ollut lautakunnan jäsen.

¹Olen tässä sivuuttanut ne tuolloisen kirjoitukseni kannanotot, joita en enää pidä ajankohtaisina. Silloin esitin sen kannan, että yhdysmerkin edelle ei ole syytä jättää sananväliä, jos useampisanaoinen yhdysosa lainausmerkeillä, erilaisella kirjasinlajilla tai alleviivauksella osoitetaan kokonaisuudeksi. Sen jälkeen on kuitenkin sananvälin käyttö sellaisistakin tapauksissa kuin »Kevät ja takatalvi» -romaanin ja *pro gradu* -koe siinä määrin vakiintunut, ettei ole syytä sitä vastustaa. Toiseksi en pitänyt suositeltavana yhdysmerkin siirtämistä seuraavan rivin alkuun sellaisissa tapauksissa kuin

pro gradu
-koe.

Tässäkin on käytäntö sen jälkeen jo niin vakiintunut, että olen siirtynyt kannattamaan tällaista yhdysmerkin sijoittamista. Silti en ole vakuuttunut siitä, että tämä kehitys on ollut onneksi, sillä nykyään näkee esim. sanomalehdissä heiteltävän yhdysmerkkiä aivan mielivaltaisesti milloin rivin loppuun, milloin alkuun. Sellaiset kirjoitustavat kuin

rauhankasvatus ja 500
-palkinto ja -vuotisjuhla

ovat kiusallisen yleisiä.

Sikäli kuin huomaa, niin kielilautakunta seuraavan kerran käsitteli yhdysmerkkikysymyksiä osallistuessaan yhteistoiminnassa Konttorirationalisointiyhdistyksen kanssa numeroiden ja merkien konekirjoitusta koskevan standardin (SFS 4175) valmisteluun. Tätä koskevista Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen suomen kielen lautakunnan kannanotoista on tehty selkoa Vir. 1979 s. 84–85. Sen mukaan on suositeltu mm. kirjoitustapoja »avaimet käteen-periaate» ja »pro gradu- ja lisensiaatintyöt». Jos edellisen esimerkin kaltainen ilmaus joudutaan jakamaan riveille, tulee tämän suosituksen mukaan yhdysmerkki alemman rivin alkuun:

»avaimet käteen
-periaate».

Käsittelen nyt kohta kohdalta Itkosen esittämiä näkökohtia ja eräitä muitakin seikkoja, jotka mielestäni on asiassa otettava huomioon.

1. »Sanapari» ja »verbiryhmä». — Itkosen mukaan voitaisiin hänen tarkoitamisissaan ilmauksissa (»aita ja aidas-sanoissa» yms.) ajatuksen kärsimättä niiden monikolliset pääsanat jopa korvata sellaisilla yksiköllisillä kuin *sanapari* tai *verbiryhmä*, esim. »aita ja aidas-sanaparissa», »hakea, käskeä ja tunkea-verbiryhmä». »Juuri siinä tuntuu olevan Ikolan vierastaman kirjoitustavan oikeutus», jatkaa Itkonen. Mitenkähän lienee?

Toisinaan Itkosen tarkoittama korvaaminen onkin mahdollista, mutta toisinaan ei. Äännehistorioitsija voi kirjoittaa näin: »Mm. *halla-*, *jauhaa-* ja *lehmä-*sanoissa $h < š$ ». Ei silti voida sanoa, että *halla*, *jauhaa* ja *lehmä* muodostaisivat jonkinlaisen »sanaryhmän». Ja vaikka jotkut tutkijat ovat pitäneet *tahra-* ja *hakea-*sanoja germaanisperäisinä, olisi luonnotonta sanoa niitä »sanapariksi». Tällaiset tapaukset ovat aivan yleisiä, mutta silti Itkosen puolustaman »niputtavan» merkintätavan käyttäjät viljelevät näissä samaa kirjoitustapaa kuin muisakin. Ei tuo minun vierastamani merkintätapa ainakaan tästä saa oikeutusta.

Päinvastoin, juuri tämä on se ydinkohta, jonka takia pidän tuota merkintätapaa häiritsevänä ja sekoittavana. Kuten viime kirjoituksessani sanoin: »Ilmauksen looginen rakenne on sellainen, että yhdysmerkin edellä olevista sanoista tai vastaavista kukin erikseen muodostaa jälkiosan kanssa ajatuksellisen kokonaisuuden» (Vir. 1988 s. 318). Kuten kirjoitetaan »villa- ja silkkisukat», »Presidentti- ja Kultamokka-kahvit», tulisi myös kirjoittaa »*tahra-* ja *hakea-*sanat».

Jos on kysymys vaihtoehdoista, ei sanapari-ajattelu sovi ollenkaan, esim. »Kantana on joko *aita-* tai *aitta-*sana», »Kantana on *aita-* tai *aitta-*sana». Tällaiset tapaukset Itkonen sivuuttaa kokonaan ja saa näin asian näyttämään yksinkertaisemmalta kuin se on. Seuraava kirjoitustapa, johon kai kuitenkin päädyttäisiin Itkosen ohjeen nojalla, on minusta huono: »Kantana on *aita* tai *aitta*-sana».

Sanajärjestykseltään käänteiset ilmaukset (esim. »sanoissa *halla*, *jauhaa* ja *lehmä*») ovat tietenkin mahdollisia. Tämähän on useimmiten käypä vaihtoehtoinen kirjoitustapa, mutta ei se millään tavoin tue Itkosen suosittamaa periaatetta.

2. *Eronteko: -o ja -o-*. — Itkosen mukaan voidaan erottaa toisistaan sananloppuiset ja vartalonloppuiset johtimet käyttämällä eri merkintätapoja: toisaalta »-o ja -u -johtimet», toisaalta »-o- ja -u -johtimet». Vastaavasti kirjoitettaisiin hänen periaatettaan noudattaen »*ikene* ja *tantere* -tyypit» tarkoittaessa yksikön nominatiiveja, mutta »*ikene-* ja *tantere-* tyypit», kun tarkoitetaan vokaalivartaloita.

Näin esitettynä tuntuu näppärältä. Mutta soveltuuko tämä kikka kaikkiin tapauksiin? Kaikkein useimmin kai puhutaan yhdestä ainoasta johtimesta, sanasta tms. Pitäisikö silloinkin kirjoittaa »-o -johdin» ja »-o- johdin»? Tai »*ikene* -tyyppi» ja toisaalta »*ikene-* tyyppi»? Tämä olisi ristiriidassa sen yleisesti hyväksytyyn periaatteen kanssa, että sananväli jätetään yhdysmerkin edelle vain sil-

loin, kun merkki yhdistää seuraavaan sanaan sanaliiton tai vastaavan. Toiseksi on Itkosenkin mukaan yhdysmerkki pantava kunkin alkujäsenen loppuun käytettäessä konjunktioita *sekä — että* ja *joko — tai*. Silloin siis tuo erontekomahdollisuus häviää. Kummassakin tapauksessa kirjoitettaisiin »joko -o- tai -u-johdin», »sekä *ikene-* että *tantere-*tyyppi». Ja kolmanneksi on tapauksia, joissa on jos mahdollista vieläkin ilmeisempi pakko panna yhdysmerkki erikseen kunkin alkujäsenen perään: »-o- ja -u- ym. johditimet», »*ikene-* ja *tantere-* tms. tyypit». Näissä ei siis kuitenkaan ole mainitunlaisen eronteon mahdollisuutta.

Osassa tapauksista siis voitaisiin Itkosen mainitsemalla tavalla erottaa toisistaan sanansisäiset ja sananloppuiset aiinekset, osassa taas ei. Ne tapaukset, joissa tämä ei ole mahdollista, eivät ole millään tavoin harvinaisia.

3. *Tapaukset, joihin »niputusmerkintä» ei sovi.* — Äskeisessä kohdassa jo mainitsin, että on tapauksia, joissa on pakko panna yhdysmerkki erikseen kunkin alkujäsenen perään. Täsmennän vielä asiaa. Erästä kielitieteellisestä tekstistä panin muistiin esimerkin »*täytyä-*, *pitää-* yms. verbeihin». Aivan mahdoton olisi tietenkin kirjoitustapa »*täytyä*, *pitää* yms. -verbeihin». Tämä esimerkki osoittaa havainnollisesti sen, että yhdysmerkin looginen paikka on alkujäsenen perässä eikä jälkijäsenen edellä. Joka tapauksessa siis kirjoitamme »*joko täytyä-* tai *pitää-*verbi», samoin »*täytyä-* ja *pitää-* yms. verbit». Kovin epäjohdonmukaista olisi sitten kuitenkin kirjoittaa »*täytyä* ja *pitää* -verbit», »*täytyä* tai *pitää* -verbi». Eräässä käsikirjoituksessa tuli vastaan seuraavan tapainen lause: »Jokaisessa tämän tekstin virkkeessä esiintyy *jos-* tai *kun-*lause» (so. toisissa virkkeissä on *jos-*lause, toisissa *kun-*lause). Epäselvältä, luonnottomaltakin tuntuisi seuraava kirjoitustapa: »Jokaisessa tämän tekstin virkkeessä esiintyy *jos* tai *kun* -lause».

4. *Monijäseniset luettelot.* — Itkonen mainitsee seuraavan esimerkkinä pitkäs-

tä ja rumasta yhdysmerkkikasaumasta: »Suomen *kirki-*, *kirkas-*, *kiirka-*, *kiiriik-* ja viron *kirg* 'intohimo, liekki', *kiirg-*, *kiir-*, *kiire-*, *kirgama-*, *kiirgama-*, *kirkkama-* sanojen — — rinnastaminen — —». Tällainen pitkä luettelo on tietenkin aina raskas, olkoon siinä yhdysmerkkejä tai ei. Selvä ja looginen tämä yhdysmerkillinen kirjoitustapa kuitenkin on. Itkonen katsoo paremmaksi kirjoitustavan »Suomen *kirki*, *kirkas*, *kiirka*, *kiiriik* ja viron *kirg* 'intohimo, liekki', *kiirg*, *kiir*, *kiire*, *kirgama*, *kirkkama* -sanojen — — rinnastaminen — —». Tässä lukija joutuu kahlaamaan pitkän luettelon alusta loppuun saakka, ennen kuin hänelle annetaan merkki siitä, että nuo luettelon sanat olivatkin kaikki yhdyssanan alkujäseniä. Minusta tämä on epäselvempi tai ainakin epähavainnollisempi kuin edellinen kirjoitustapa. Haluttaessa voidaan tietenkin yhdysmerkkikasauma välttää muotoilemalla teksti toisin, esim. näin: »Suomen sanojen *kirki*, *kirkas*, *kiirka* — —».

5. *Lingvistinen ja muu teksti.* — Itkonen sanoo, että hänen ohjeensa on »tarkoitettu lingvistiseen tekstiin ja siinäkin nimenomaan kohtiin, joissa puhutaan kielenaineksista». Sitten hän lisää: »Jos kielen asioista kirjoitetaan suurelle yleisölle, voidaan haluttaessa kirjoittaa kansanomaisemmin ja yleisohjetta mukailevammin 'ahven-, hauki- ja lahna-sanat'». Hän jatkaa vielä, että tuota kielitieteellisen kirjoitustavan mukaista yhdysmerkin käyttöä joskus näkee muussakin kuin kielitieteellisessä tekstissä; esim. »Björnram ja Rosenlindt -suvut», »Etelä-Suomi ja Eteenpäin -lehdet». Viimeksi mainitut eivät Itkosen mukaan ole tavanomaisia, mutta hän jättää sanomatta, pitääkö hän niitä hyväksyttävänä vai ei.

Tässä Itkonen on tuonut oikeakielisyysskeskusteluun uudenlaisen periaatteen: kielitieteellistä tekstiä varten on eri oikeinkirjoitussäännöt kuin muunlaista tekstiä varten. Itse olen lähtenyt siitä, että tulisi olla yhteinen säännöstö, jota suositeltaisiin noudatettavaksi kaikessa asiatyylisessä tekstissä.

Kielenaineksia käsittelevän kielitieteellisen tekstin ja muunlaisen tekstin välinen raja on liukuva. Itkonen näyttää hyväksyvän sen, että eri kirjoittajat samantyyppisissäkin tekstissä käyttävät eri kirjoitustapoja. Hänen mukaansa voidaan suurelle yleisölle tarkoitettuun tekstissä »haluttaessa» käyttää eri kirjoitustapaa kuin lingvistisessä tekstissä. Jos tällainen ohje annetaan, niin siitä varmasti on se seuraus, että toiset kielitieteilijät suurelle yleisölle kirjoittaessaankin joko tahallaan tai huomaamattaan käyttävät lingvistisen tekstin kirjoitustapoja, toiset taas eivät, ja että ei-kielitieteilijöistäkin osa noudattaa kielitieteellisen tekstin esikuvaa. Tuloksena olisi aikamoinen kirjavuus.

E. A. Tunkelo mainitsi aikoinaan yhdysmerkin käyttöä koskevassa ehdotuksessaan esimerkin »Kaikki Kalle- ja Ollinimiset pojat tänne!» (Vir. 1929 s. 170). Tämä on ymmärtääkseni Itkosenkin suosittama kirjoitustapa, mutta hänen mukaansa olisi toisaalta ainakin kielitieteellisessä tekstissä kirjoitettava »Kalle ja Olli -nimet». Minusta tämä tuntuu häiritsevän epäjohtonmukaiselta.

6. *Fennistit ja muut kielentutkijat.* — Vaikka fennistit ja fennougristit tottuivatkin noudattamaan Itkosen esittämää ohjetta, ei luullakseni löytyisi keinoja, joilla muiden kielten tutkijat saataisiin seuraamaan tätä kansainvälisesti katsoen erikoista, fennististä tapaa. Eivät esimerkiksi meikäläiset indoeurooppalaisten kielten tutkijat yleensä seuraa fennististä kirjallisuutta niin kiinteästi, että omaksuisivat sen tarjoamat mallit. Mitä tarkoitan, sitä ehkä valaisee seuraava pikku mieleenmuistuma. Fennougristit ovat ties kuinka kauan puhuneet diftongiumisesta, kun taas indoeurooppalaisten kielten tutkijat ovat puhuneet (puhunevatko vieläkin?) diftongioitumisesta. Joskus 1960-luvulla minulle tuli erään tunnetun suomalaisen romanistin kanssa melkein riita tästä asiasta, kun hänen mielestään »diftongoitua» oli ainoa hyväksyttävä tyyppi. Asia tuli muistaakseni puheeksi sen takia, että eräs germa-

nisti oli luennossaan käyttänyt verbiä »diftongoitua».

7. *Kielenhuollon yleisperiaatteet.* — Näyttää tarpeelliselta viitata tässä yhteydessä yleisiinkin periaatteisiin. Oma kantani on, että sellaisessa niin sanoakseni teknisessä asiassa, jollainen yhdysmerkin käyttö on, tulee olla yksiselitteinen ja mahdollisimman yksinkertainen ohje. Jos Itkosen edustama kanta omaksutaan ohjeeksi, niin kielenhuollon vaikutusmahdollisuudet eivät yksinkertaisesti riitä siihen, että se myös käytännössä kaikilta osin toteutuisi. Kirjavuutta olisi varmasti monenlaista, myös yllöntejä, jollaisia on jo nytkin nähty.

Se, mitä kauan sitten sanoin kielenhuollon periaatteita käsittelevässä kirjoituksessani, pitää mielestäni yhä paikkansa: »Epäilemättä on eduksi, jos kielenkäytössä noudatettaviksi tarkoitettut ohjeet ovat mahdollisimman yksinkertaisia ja helppotajuisia. Kielen käyttäminen on silloin helpompaa, mikä tekee mahdolliseksi korrektin kirja- ja yleiskielen taidon leviämisen laajempiin piireihin kuin muuten. Mitä enemmän muistamista ja ajattelemista kielenkäyttöohjeiden noudattaminen edellyttää, sitä pienemmäksi käy moitteettoman kielen taitajien joukko ja sitä enemmän ponnistusta ajatusten pukeminen kielelliseen muotoon tältäkin joukolta vaatii.» (Vir. 1951 s. 290.)

*

Kuten edellisestä lienee käynyt ilmi, on Itkosen ja minun näkemysteni välillä ennen kaikkea kaksi olennaista eroa. Ensinnäkin Itkonen haluaa antaa erityissäännöt kielitieteellistä tekstiä varten, kun taas minun tavoitteenani on kaikkien asiatyylisiin tarkoitettu yhteinen säännöstö. Toiseksi Itkonen asettaa etusijaan »kätevyyden» — selvyyden ja johdonmukaisuuden kustannuksellakin, kuten edellä olen osoittanut. Toisiin tapauksiin tuo kätevältä näyttävä merkin-tätapa käy, mutta eri kohdissa tulee vastaan tapauksia, jotka täytyy jättää tä-

Kielemme käytäntö

män systeemin ulkopuolelle, poikkeuksiksi. Minun suosittamani periaate taas sopii kaikkiin tapauksiin siksi, että se on niin sanoakseni luonnollinen: yhdysmerkin loogisesti oikea paikka on alkujäsenen jäljessä. Ne ohjeet, joita tässä ja edellisessä kirjoituksessani olen perustellut, eivät miltään osin myöskään johda erityiseen kömpelyyteen. Sitä paitsi ne ovat lähempänä sitä käytäntöä, joka on tuttu muista kielistä.

Olen tietenkin hyvin selvillä siitä, että Itkosen suosittama (tai sen tapainen) kirjoitustapa on fennistien teksteissä aika yleinen. Mutta eivät suinkaan kaikki fennistit ja fennougristit noudata sitä, puhumattakaan muista kielentutkijoista. Kirjavuutta ja horjuntaa on paljon. Ja luulen, ettei moni niistäkään, jotka käyttävät tuota »niputtavaa» kirjoitustapaa, ole pysähtynyt miettimään systeemiä kokonaisuutena. Siksi on luullakseni hyödyllistä, että asiaa kerran näinkin yksityiskohtaisesti käsitellään. Omasta puolestani pidän kirjoituksessa »Täsmennystä yhdysmerkkiä koskeviin sääntöihin» esittämiäni suosituksia edelleen kaikilta osin perusteltuina.

OSMO IKOLA